

Altynjan -Togrul beg

Category: Kitapcy, Powestler, Sözler

написано kitapcy | 24 января, 2025

Altynjan -Togrul beg ALTYNJAN-TOGRUL BEG

BAYRAM AKATOW

ALTYNJAN—TOGRULBEG

Taryhy dessan

©Mirasym topary 2024

I bölüm

Geliň, täze dessan diňläliň!

Türkmen halkynyň şöhratly gadymy taryhy bar. Bu günki gün “Döwlet adam üçindir!” diýýän Gahryman Arkadagymyz, “Watan diňe halky bilen Watandyr! Döwlet diňe halky bilen döwletdir!” diýýän Arkadagly Serdarymyz bu şöhratly ýoly dowam edýärler. Hormatly ýazyjy, edebiýatçy, publisist, jemgyýetçilik işgäri, il ýaşulusy Osman Ödäýew özünüň “Altynjan hatyn” atly kämil romanynda bu taryhyň bir dabaraly döwrüni janlandyrmagy başarypdyr. Roman halka hödürlesen döwründen başlap okyjylaryň gyzgyn söýgüsine mynasyp boldy. Romany okan her bir okyjynyň öz milletine, taryhyna bolan ynamy, buýsanjy artdy.

Seýitnazar Seýdi adyndaky TDMI-niň mugallymy, filologiyá ylymlarynyň kandidaty Baýram Akatow bu romanyň uz gözelliklerini, nepisligini, gymmatlygyny halka has çuňur wagyz etmek maksady bilen eseri özi ýaly gadymy dessan žanryna geçiripdir. Uzak asyrlaryň dowamynda türkmen halkynyň ruhy hemrasy bolan dessanlar Mollanepesiň döwründen bări ösusini bes edipdi diýsek ýalňışmarys. Şonuň üçin, dessan žanrynyň täzeden galkynmagyna ýardam edip biljek bu täze synanyşygy halka ýetirmegi müwessa bildik. Meşhur Gurt Ýakubyň ogly, Türkmenistanyň at gazanan bagşsy Çary Ýakubow bu dessany ussatlyk bilen ýerine ýetirýär. Geliň, täze dessan diňläliň!

• **“Altynjan-Togrulbeg”**

Bissimillahy rahman-u rahym! Bu dessan häki bir gep-gürrüňem, birewiň oýlap tapanam däl, barypýatan hakykat. Ynanmasaňyz, Reýhan Birunynyň, Ibn Esiriň, Faruk Sümeriň... kitaplaryny açyp yzarlaberiň. Bularyň hemmejesini rehmetli il ýaşulymyz Osman Öde pahyr öwrene-öwrene bir güzel roman etdi, bizem ony dessan kylmaga çalyşdyk.

• **Elkyssa** Oguz hanyň asmany ogly Gün hanyň neberesinden eprikogullary Horezminde ýedi asyrlap soltanlyk etdiler. Horezm-ä “Günün ýurdy” diýmek, eprikogullaram taryhdaky afrigidlerdir. Eprikogullarynyň soltanlygy dargap başlan döwürlerinde Mahmyt Gaznalynyň serdarlygynda ýene bir türkmen

soltanlygy döredi, Oguz hanyň zemini ogly Deňiz hanyň neberelerinden saltyklar nesli kuwwatlandy. Bu gürrüň berjek kyssamyz şo-ol üç sany kuwwatly türkmen sultanlyklarynyň biriniň dargan, ikinjisiniň dowam eden, üçünjisiniň dörän zamanasynda bolup geçdi.

Gürgenje hut özleri tarapyndan häkim bellenen Abu Aly Mamun iýen duzuny depip, goşun sürüp, eprikogullaryny gyrgyna berdi. Olaryň paýtagty Käti ýakyp-ýandyryp, Ürgenji paýtagt edindi. Yöne Horezm şanyň inisi Bugrajyk Abdalyň üç oglunu öldürse-de, özüne degmedi, gaýta, Zamahşar galasyna häkim belledi. Sebäbi birzamanlar, köşkde sözünüň ýoreýän döwürleri Bugrajyk Alp şu zalym Mamunyň Ürgenje häkim bellenmegine ýardam edipdi. Günä-ahmyrlardan ýaňa, Bugrajyk Alpyň derdi içine urdy, üç aýlap galman ýatansoň, boz bedewini alyp Jeýhun kenaryna gezelenje çykarmış boldy. Boz bedew edaly ýöräp, hojaýynyny kenara aýlap yzyna dolandy. Bugrajyk Alp atdan düşmän doňup otyr. Pahyr oturan ýerinde amanadyny tabsyraýan ekeni, asyl.

Bugrajyk Alpdan ýedi ýaşly ogly Abdylmälük galdy. Ähli gala, 750 hojalyk, nökerlerdir hyzmatkarlerem şoňky boldy. Bugrajyk Alpyň köne dosty, Arsahüsmişen şäheriniň häkimi Tahir Afrasyýab oglanjyga eýe çykdy: ir adam bolsun diýip, gyz Hajary nikalap berdi, Mansur atly doganoglanyna gapydan derejesini berip, galanyň işlerini ýöretmegi üçin Zamahşarda goýdy.

• Altynjanyň dogluşy. Köne hanedanyň täze dowamy...

Abdylmälük bir syratly, edenli ýigit bolup ýetişdi. Yöne silsilatyň umydy bolan Abdylmälükdenem hiç ogul-gyz bäbekler önüüp-örňeşibermedi. Ilkinji iki bäbezik jansyz doguldı, indiki bäbezigem myllyk, keselbent boldy. Oňa Sadylla diýip at goýdular.

Ulalyp başlansoň, Abdylmäligiň gökdäki arzuwy ýerde gowuşdy. Onuň ata-baba gandary Mamunyň başyna towky bolup inen türkmeniň täze soltany Mahmyt Gaznaly 1017-de Horezmini boýun egdirdi. Abdylmälük düýp gandarlaryna gulluk etmekden halas bolup, garahanylaryň hyzmatyna geçdi.

Bir gezegem sultan Mahmydyň hut özi Zamahşara geldi. Sultan täjini güne lowurdadyp, altyn-kümüş bezegli haladyny galgadyp, dal bedewini kişnedip, wezir-wekillerini, nöker-gulamlaryny, gapydanlaryny daşyna toplap, Abdylmälik hanyň howlusyna giräýen badyna içki jaýlaryň birinden täzeje doglan bäbejigiň çyrlap çykýan sesi eşidildi. Oguz hanyň oglı Gün handan gaýdan ince tary yzarlaý-yzarlaý, ýitjek-ýitjekde Alla bir Gün ýaly nurly gyz perzent berdi. Sultanam, Abdylmäligem muny ýagşa ýordular. Abdylmälik tolguna-tolguna bäbejigi Mahmyt Gaznalynyň eline berdi. Sultan Hakyň gudratyny ýüze sylyp, sultanlyga ýaňyja birikdiren ýerinde öňünden bir keramaty çykaranlaryna joşup, bäbejigiň gulagyna azan aýdyp, "Gyzyňzyň ady Altynjan bolsun" diýip bir söz aýdar boldy:

*Köne hanedanyň täze dowamy,
Balaňzyň ady Altynjan bolsun!
Gyz baladyr How enäniň owazy,
Gyzyňzyň ady Altynjan bolsun!*

Adyny biz berdik, badyny Alla,
Geýinjegi ýüpek, dakjagy tylla,
Ýa, Biribar, Arşdan özüň nur ýolla,
Gyzyňzyň ady Altynjan bolsun!

Ata mähir bersin, enäge söýgi,
Jeýhunyň balygy, Köýteniň keýgi,
Ýanýoldaşy bolsun türkmeniň beýgi,
Gyzyňzyň ady Altynjan bolsun!

Sözi ýerde galmaž sultan Mahmydyň,
Dowamaty bolsun gadym aslynyň,
Perwerdigär, hormatyna Ahmediň,
Gyzyňzyň ady Altynjan bolsun!

Bu pursatlary sultanyň ýakynlarynyň arasynda duran, maňlaýyna şöhratly gelejek ýazylan bir görmegeý ýigit Muhammet Togrulam synlap durdy.
Elkyssa, sultan Mahmyt ähli goşunu, emeldarlary bilen

Yzmykşirden gaýtdy.

• **Altyjanyň ýaşlygy**

Oýun diýenlerim çyn bolup barýar...

Abdylmäligiň soňam Abyl-Kabyl atly ekiz ogly boldy. Han ogullaryna, şolar bilen des-deň Altynjana-da, bilim-terbiýe bermek üçin alada baryny etdi. Üç sany atabeg bulara hatýazuwy, pelsepäni, mantygy, jugrafiýany, müneçjimligi, arap, pars, ýunan dillerini, söweş sungatyny, aýdym-sazy öwrederdi. Altynjan bulardan gudumanlygy bilen göz-görtele saýlanardy. Öňki doganjyklaryna berilmédik özür, Sadylla, Abyla, Kabyla berilmédik gaýrat bir şu gyza berlen ýalydy. Asyl, aga-inileriniň biliňi-biteni okuw. Uruş-dawa, oýun-tomaşa bilen gzyzygy ýok. Altynjan welin özünü bilenden, Mahmyt Gaznalyny sorap başlady.

Onsoň, o maňa at goýdumy?

Onsoň, o meni sorap gelermi?

Haçan gelýär indi Mahmyt Gaznaly?

Soraglardan ýaňaizar-peteňi çykan Abdylmälik ahyr:

How, gyzym, o bir soltan, işi-aladası kän, eli boşasa, geler - diýip, zordan sypajaklaýardy.

Baş atabeg Omar ilkibaşda gyzsyradyp, oňa kän üns bermejek boldy. Muňa çydap ýörjek Altynjan barmy nä? Ejesine, Mansur pola ýamanlap gördü - bolmady. Aý, soň başlandy bir başagaýlyk: gjäniň ýary atabegiň düşegine bir küýze suw dökülmemi, köwşi bitaý galmamy, naharyna galampyr, zäk taşlanmamy; daşardaky bulam-bujarlyklaryň hemmejesini atabeg edenmiş: teblehanadan atlary boşadanam, bagyň nowçalaryny sypyryp, elguşlara dökenem, hanyň halaýan hytaý çäýneklerini döwenem... hut şonuň özi. Altynjan kenizlerini, Habyly, Kabyly şäyat tutunyp, atabeg pahyry pušeýmana getiräýdi ýone. Sadylladır Habyl-Kabylam, kenizlerem "Altynjanyňky dogry" diýişip durlar gorkusyna.

Boý-ini ýetip başlandanam, agasy Sadyllanyň erkek eşiklerini geýip, galanyň ýetginjekleriniň kyrkysyny urup-urup, "çiltenler" edinip, olara baş bolup, ýakyndaky Buruntak

obasynyň ýaş-ýeleňlerinem duşman tutunyp, günü bir bolsa, urşy iki bolaýdy. Çiltenlerem onuň sözünden çykmadylar. Sebäbi şonuň gatnaşan uruşlarynyň hemmesinde zamahşarlylar ýeňerdi. Altynjan ýakalaşyp, gylyçlaşyp, at çapyşyp gün geçirdi. Oňa gorky-ürki diýen zat ýatdy. Ýone durmuş iň bir gaýratlydanam gaýratly-da. Ol ýaşlykda iki gezek ýaman gorkmaly boldy. Bir gezeg-ä, inisi Kabyl bilen gylyçlaşjak boldy. Olam islemedi. Altynjanam oýun edip, gylyjyny gödegrägetdin galgatdy welin, inisiniň bir gözü bäbenegi, göz almasy bilen eline geläýdi.

Dur, how, gorkak! Aglama, häzir ýerine goýjak – diýip ýaňky bäbenegi ýerine goýjak boldy. Bolmady. Şonda gorkusyna nije günläp ejesine gysmyljyrap, müýnli ýaşady.

Ikinji gezegem, kenizegi Gülyüzli bilen galanyň eteginde aýlanyp ýörkä, Buruntak obasynyň raisi Janahyr Geçdeki-Halwaçynyň ogly Imana gabat geldi. Olam, näme, oglan adam, salam bermän geçiberdi. Altynjanyň talaby şudy: buruntaklylar zamahşarlylary görende üç epilip salam bermeli. Altynjan salam sorady, olam bermedi salamy, ýene sorady, ýene bermedi. Aý, ahyr bolmady, Altynjan peýkamyny oklap, sypdyryp goýberdi welin, ok onuň eddil kebzесiniň ortaarasyna sünjüldi. Ýone Iman ok ýarasından ölmeli, kimdir biri onuň ýarasyna awly ýapgy ýapypdyr. Bu ýerden zut gaçan gyzlar bu syry hiç kime aýtman ýaşadylar. Ol bu dünýä bilen oýnajak bolýa welin, dünýäniň gara çyn-aý. Altynjan ýene-de enesi Hajara sygynyp, oňa ýüregini açyp, bir söz diýdi:

*Enejan dünýäniň bolşy ne beýle,
Oýun diýenlerim-ow cyn bolup barýar.
Jan kenizim bilen çykypdyk seýle,
Adam diýenlerim-ow jyn bolup barýar.*

Ýara bar, ölüm bar, nije zulum bar,
Bir ýamanlyk bolsa bary telim bar,
Enejan şu işde meniň elim bar,
Günäniň derdinden-ow güň bolup barýan.

Köne hanedanyň gany tenimde,

Imany köýdürdim ýaş bedenimde,
Ganyň yzy bardyr gök ketenimde,
Enejan dünýäde-how kim bolup barýan.

Altynjanyň altyn jany mis olar,
Günäniň astynda göwni pis olar,
Eprikleriň nesli mensiz nist olar,
Saýragan dillerim-ow lal bolup barýar.

Paýlaşaýynçaň, derdiň diňe seňki. Emma indi bu derdi pakyr enesem götermeli boldy. Naçar ene eziz perzendiniň derdini deňje, gizlinje çekişdi ýördi.

“Kasas kyýamata galma” diýenleri-dä, günleriň bir günü agşamyň alagaraňkysynda Altynjan çiltenlerden aýrylyp, alaňlyklaryň arasynda galanda, bir tört sany gara gelip muny öldir ýaly ýenjip, zut gitdiler. Ahyrsoň, Altynjanyň özem ten awusyny çekmeli boldy. Imany ýaralanda öz imany hem ýaralanyp, soňky ömründe çekmeli tendir, ýürek awulary bularyň-da çaky bolmady.

• **Tümen daýy**

Haýbatlymdyň, halypamdyň, halymdyň...

Altynjan babasy Tahir Afrasyýabyň üç gyzdan soň bolan ýalňyz ogly, enesi Hajar hatynyň inisi Tümen daýysy bilen juda ýakyndy. Onuň bilen ýygy-ýygydan hyşy-wyşylaşardylar. Tümen daýysy oňa gylyç-naýza tutmany, at çapmany, harby oýunlary öwredipdi. Üstesine-de, her sözünde: “Merdi-merdana bolgun, ýegençim. Agaň-inileriňden-ä tamam ýok. Gördüň-ä, dünýä kime galdy. Gorky-ürkiň bolmasyn hiç zatdan” diýip gop bererdi. Bir gezegem Tümen daýysy Altynjan bilen bir syrly iş etdi.

Ýegençim, men saňa ynanýan.

Hä, dogry edýäň daýy.

Onda diliňe gaty berk bol. Bizde eprikogullary hanedanlygyndan galan ummasyz baýlyk, altyn-kümüş bar. Şolary hut seniň otagyňyň töründe gizlin gömeli. Ýone ejeňem, ataňam bilmesin, başgalar hakda-ha hijem gep ýok.

Daýy size “ää” diýen gezegim boldumy? Bul-a ýone birneme gorkuly ekeni. Onça zady nädip bildirmän gömeris?!
Bular iki bolup dilleşip, gapydan Mansur polanyň gözüne çöp atyp, hyzmatkärleri, garawullary, öýdeničerleri, aşpezleri oňa-muňa ugradyşdyryp, bir zatlaryň bolýanyny aňşyranlaryň käbirlerini ýitirim edip, gizlinlik bilen törde bir uly çukur gazyp, tokkuz düýe hazynany garaňkyda gömdüler. Bu syr bu ýerde galybersin entäk...

Elkyssa, günleriň bir günü Altynjan ata-enesi bilen ýarawsyz, garry babasy Tahyr Afrasyýapdan habar almaga Arsahüsmisen şäherine gidermen boldy. Saglyk-amanlyk soraşyp, iýip-içip, bu ýerde birnäge gün boldular. Bir gün “Mülke Togrul saltykly çözdy, olar biziň raýatlary öldürip, mülkdäki jaýlary otladylar” diýen ýowuz habar geldi. Tümen daýy hem, Altynjanam nökerleri bilen eňdiler. Barsalar, jaýlar lowlap ýanýar, adam bary öldürilipdir, läş läše çaknyşýar.

Bu ahwaly görüp, gany depesine uran Tümen beg bir çeti Garagumuň sahrasy, bir çeti Amyderýanyň gürjümme tokaýlygy bolan meýdanda at oýnadyp, duşmanlary gözläp ugrady. Birden, garaňky tokaýdan bir zalym ok şuwlap gelip, Tümen daýynyň göwsünden parran geçdi-de, dag ýaly ýigit gaýdyberdi atdan agdarylyp. Iki-üç sany kenizi, baş-üç sany cilteni bilen duran Altynjanyň ýüzi ak tam boldy. Şol barmana tokaýdan çykan ýigrimi-otuz atlynyň ýüzi çesbentli öňbaşçysy atyň üzeňnisine galyp, haýbatly gygyrdy:

Men Gaýa hanyň nesli Dükagyň oglы Mikaýylyň oglы Togrul men!
Şeý diýip bir ýowuz ses edensoňlar, haýran-serasyma bolup, doňup galan Altynjan dagyny taşlap, ýitirim bolaýdylar. Altynjan bedewinden towsup düşüp, ylgap baryp, çalajan daýysyny gujaklap, kellesini bagryna basyp, hünübırýan aglady. Tümen daýy çalaja pyşyrdap: “Beg ýegençim, dag ýegençim, zarlama. Merdimsiň meniň. Syrymyza berk bol, Anusirwan daýyjygyň saňa tabşyrdym. Özüň howandar bol!” diýdi. Aýaklarynyň barmaklarynyň uçlaryndan gaýdan sowuklyk süýše-süýse Tümen daýynyň kekirdegene gelensoň, “Hak” diýip bir ses çykdy bogazdan, şulam soňky ses boldy.

Daýysyndan, dostundan, ýürekdeşinden, syrdaşyndan,

halypasyndan, arkadagyndan aýrylan Altynjan şol oturan ýerinde kasam içdi: “Ýa, Biribar Perwerdigär-ä! Şu ganhor, zalym, adalatsyz, başyna giden Togrul meniň gan duşmanymdyr. Tä ganymy damja-damja edip hasaplaşynçam, bu ýalançynyň ähli eşreti maňa haram bolsun!”. Altynjan gyz naçarlygyny edip, zar-zar aglap, daýysynyň gana boýalan başyny bagryna basyp, jansyz jesedine garap, bir söz aýdar boldy:

Haýbatlymdyň, halypamdyň, halymdyň,
Duşman aldy şirin janyň daýym jan!
Kyn günlerde ýalňyz arkadagymdyň,
Nähak akdy gyzyl ganyň, daýym jan!

Atam bilmez, dogan bilmez derdimi,
Ýalňyz sensiň syran ýürek gerdimi,
Ne döw çaldy oguzlaryň merdini,
Kepen oldy gyrmyz donuň, daýym jan!

Bolduň namart, gizlin okuň pidasy,
Ýer bagyrtlap, çykman ýatyr sedasy,
Jan ýegençiň boldy mähriň gedasy,
Tümlük oldy bakan ýanym, daýym jan!

Altyn gyzyň ýeke-ýalňyz jany bar,
Mes Togrulda daýysynyň gany bar,
Gan almasam, erur maňa pany dar,
Girew bolsun şirin janym, daýym jan!

Şondan soň Altynjanyň serinde gije-gündiz daýysynyň ary boldy. Yüregini gurçuklar iýip barýana döndi. Enesiniň höre-kösesem, atasynyň abyr-zabyram täsir etmedi. Hatda bir gezek gizliginlik bilen cıltenlerini, doganlaryny yzyna düşürip, saltyklaryň mekanyna aralaşanda, bu mekirlikleri öňünden aňlan Omar atabeg yzlaryndan baryp alyp gaýtdy.

• **Altynjanyň aşyklary**

Kime nesip eder seniň gülden näzik ýaňaklaryň?!.

Altynjan şeýle bir owadan gyz bolup ýetişdi welin, bakany

büdredip, göreni guduradyp barýardy. Bu jelegaýda oňa aşyk bolmadyk, ony düýşünde görmedik ýigit galmary. Yöne enesi hamylaka şiriň ýüregini iýen bolaýmasa, oňa her kim, her kim ýakynlaşyberer ýaly däldi. Görklüdiginden beter gorkulydy, gorkulydygyndan beter görklüdi. Allatarapyn soň birleş diýlip, bir-birinden aýrylan iki parçasynyň birleşmek höwesem juda artyk-da. Ahyr bir gün Altynjany arzuwlap ýadan ýigitleriň är gaýratlylarynyň birnäçesi üýşüp maslahat etdiler:

Mundan-a, ýagdaý bolmaz, beýdip ýörşümize muny ýadyň ýigitleri kakar gider. Agzymyzdaky awumyzy aldyryp, aglap ýörmeli bolarys. Üýseliň, baralyň, haýsam bolsa birimizi saýlasyn şo gyz!

Şeý diýsip, Altynjanyň kenizleri bilen galadan daşary seýle çykaýjak wagtyny çemläp, bir-birini ruhlandyryp, surrekleşip ugradylar baş derwezä tarap: "Şolam-a, adam balasydyr, elime düşäýse, ediberjegim bardyr-la ojagazy, nädersiň toýuň ertesi hemme kakabaşlygyny aýlap urup, gabagyny galymaga ýaýdanyp, sülümräp ýören gelin bolagaýsa...". Köpüň haý-haýyna kellesi göçüp: "Edil häziriň özünde bagyrdadyyp, bagryma basyyp, halan ýerimden posa alyp görkezeýinmi?!" diýiberýänlerem bar arasynda.

Geldiler galanyň düýbüne. Bulardan bihabar sähra çykyp bürgüt bilen gepleşmäge barýan Altynjanam kenizleri bilen baş derwezeden lowurdap çykdy. Çykyp bir ýaňky mähellä nazar saldy welin, seslere suw sepiläýdi. Durlar doňnaradaş bolup. Altynjan Gülýüzli kenizine ümledi. Gülýüzli öňe çykdy:

Hawa, ýigitler, arzyňz nä?

Durlar indi bular dym-dyrs bolup. Ahyr, gaýratlyrak biri dillendi:

How, Altynjan, şı biziň iliň ýigitleriniň boýy-başy gyşykmy, gözi-gaşy çasymy, aýagy gowkymy, arkasy küýkimi?..

Biri size at dagyn dakaýdymy?.. Kemiňiz ýok. Bir ilde ýigit bolsa sizden artyk däldir!

Gepiň ýürekdenmi!

Çypbakaý cynym!

Ondan saýla biziň birimizi?!

Ýigitler özlerini dürseşip, üst-baslaryna serenjam berişip,

biri-birlerine göriplik edişip öňe-öňe omzaşyberdiler.

Altynjan bir haýbatly nazar bilen seretdi-de:

Meniň iki şertim bar – diýdi.

“Aýt şertiňi-de, aýt şertiňi” boluşdylar millet. Altynjan uçlaryna gurşun guýlan düýrme gamçysyny ortara taşlap goýberdi.

Maňa är boljak kişi şuny alyp meni öldir ýaly ýençsin.

Ýene-de ýigitleriň gaýratyna gaýt diýlen ýaly bolagaýdy. Her kim dur mäzerip, kim Altyn gyzyň depesinden gamçy inderip biljek.

Aý, munyň-a bolmady, han gyzy. Senäm bir urup bormy. Häzir-ä sen kişi maşgalasy, beýläme geçirsemem, barmagymy batyrman – diýip ýaranjaňlyk edýän syýasatçyraklarám bar arasynda. – Sen gowusy ikinji şertiňi aýt.

Ikinji şertim, kim maňa Togrulyň kellesini getirip berse, şoňa emgenmän aýal boljak – diýip, ýene-de, daýysyny ýatlap hapa bolup, baş keleme söz aýdar boldy:

Tümen begin, dogan daýym, halypam,

Togrulyň elinden har bolup gitdi.

Ýere siňdi gymmatbaha hazynam,

Dünýäniň yskyna zar bolup gitdi.

Namarda ýol açan zalyň zamana,

Dertlerime gülüp oýnar hamana,

Ýağsy geçer, dünýe galar ýamana,

Mazar üsti ýagyş, gar bolup gitdi.

Arym köýse, toýum maňa haramdyr,

Daýym derdi asyl bitmez ýaramdyr,

Gije-gündiz gussa meniň joramdyr,

Ýagty jahan maňa dar bolup gitdi.

Tenim gurban arym aljak ýigide,

Per düşekde goýna saljak ýigide,

Togrul başyn orta goýjak ýigide,

Hyýalymda göwnüm ýar bolup gitdi.

Ograş Togrul däl ekeni merdana,
Mertler göni geler däli meýdana,
Altyn käsäm dökülipdir meýhana,
Datly şeraplarym şor bolup gitdi.

Ýigitleriň arasyňa gowurdy düşdi. Bulam-a aňsat şert däl welin, derhal şu ýerde çözülmänoň, her kim bir hyýala mündi. Togruly ele salmagyň mekir meýlini çyzyp ýatan haýsy, özünü onuň bilen darkaşda görüp ýatan haýsy.

• Aly şa ogly Şämälik

Erkek başdyr, aýal boýun,
Baş mydam aýala boýun...

Altynjanam kenizlerini daşyna üýüşürip bularyň duşundan ala meýdanlara awa-şikara gidiberdi. Yöne gyz göwni awda, ýigit göwni gyzda. Altynjan dagy ýaňy bir elguşlaryny salyp, bedewlerini çapdyryp, towşany kowalap ýetiberenlerinde, beýik Oguz döwletiniň iň soňky patyşasy Aly şanyň ogly Şämälik deýýus öňlerinde dikilgazyk bolup dur nökerleri bilen. Bular saltyklaryň ganym duşmanydy. Duşmançylygyň başy aýaldan başlandy. Saltyk beg Aly patyşanyň subasysydy. Saltyk beg Aly patyşanyň aýaly Karkara hatynyň gyzyna öýlenmän, grek gyzyna öýlendi. Muňa jyny atlanan Karkara hatynam "Şu Saltygy ýok et!" diýip adamsynyň gulak etini guratdy. Adamsy ölensoňam, bu ýigrenji ýaş patyşa ogly Şämälige geçirdi, özi öljeğ-öljeğdede iň soňky sargydy şu boldy. Şol aýalyň ýigrenjäm tutuş şalygy dargatdy soňrak.

Bu gep bu ýerde garaşsyn, Altynjandan habar alalyň. Şämälik Altynjany ilkinji gezek gördü, gören badyna-da aşyk boldy.

Eý, güzel gyz, kim bolarsyň, perimi sen, peýkermi sen?
Men kim bolamda bitiň biynjalyk bolýamy seň?! Ýoluň bilen boluber.

Men saňa aşyk boldum.

Diliňi andak-mundak uruberme, Abdylmälik hanyň gyzydyryn men.
Abdylmälik hanyň hormaty beýik. Yöne sen meňki bolmaly.

Başgaça bolsa toýuňa gan çäýkaryn.
Bir şeýtseň-ä maňa-da gowy bordy. Bigünä adamlara azar berip
ýörüpdirin. Bahana bolardy.
Arman, han gyzy bolaýáň-da – diýip, Şämälik Altynjany
aňyrsyna geçirmegi berk göwnüne düwüp, öz ýoluna gidiberdi.

Togrulyň kellesiniň dawasy
Eý, ýaranlar, mert ýigidi mert tanar...
Indi habary Oguz hanyň zemini ogly Deňiz hanyň neberesinden
alalyň. Deňiz hanyň ogly Dukak, onuň ogly Saltyk, onuň ogly
Mikaýyl, onuň ogly Muhammet Togrul. Mikaýyly hile bilen
öldürdiler. Çagry bilen Togrul iki dogany babalary Saltyk
terbiýeledi. 1025-nji ýylda Mahmyt Gaznaly aldaw bilen
saltyklaryň serdary Arslan Ýabguny ele salyp, Hindistanyň
Kelejar galasyna gabandan soň, (o pahyram şo ýerlerde ölüp
gitdi, ogly Gutulmyşyň, saltyklaryň yhlas etmegine
seretmezden) Togrul saltyklara serdar boldy.
Togrul ýetginjek döwri Gökdaş begiň gyzy Mahyma aşyk boldy.
Ýöne ony garyndaşlykdan peýda görjek bolup, afrasiýaplylara
durmuşa çykardylar. Iki aýdan soň Mahym gyz dünýeden ötdi. Üç
ýyldan soň Togrul Nur welaýatynyň walysy Isgender ibn Nurjanyň
Altyn atly gyzyna öylendi. Ýöne aýy-güni dolan hamyla halynda
sanjylama tutup olam dünýeden ötdi.
Şo halda gezip ýören Togrul bir gün özünüň ak öýünde otyrka,
bir zeberdest ýigit gapydan girip:
Sen Togrulmy? – diýdi.
Hawa, men Togrul.
Onda men ýekme-ýek darkaşda seniň kelläni aljak.
Haý berekella! Ýör bäri kelle gerek bolsa!
Şeýdip, ikisi kynyk obasynyň kenaryndaky ala meýdana çykdylar.
Şeýlebir döwüşdiler, biri beýlekisinden belent geldi.
Ahyrsoňy, Togrul ýat ýigidi ýere ýykyp, bogazna gamasyny
diredi. Şonda bir pursat oýa batdy: "Beh, bu mert ýigit
gelegelmäše kellämi aljak diýdi. Janyny orta goýup söweşdi.
Munuň bir hikmeti bar bolsa gerek. Gel, özünden soraýyn":
Eý, ýigit, meniň gara başymy neýlärsen, içalymy, görüp,
yzçymy, kim sen? Men nä seniň kerweniňi taladymmy, naçaryny

zorladymmy?!

Maňa kazynyň soragyny berme-de, öldür öldürjek bolsaň, kim bolamda saňa näme?!

Seni mert gördüm ýigit. Ejizläniňe kemsinme. Bu dünýäde biri ýeňmeli, biri ýeňilmelidir. Gel, gowusy ikimiz dogan okaşaly.

Gel, okaşsaň – diýip, Gökhun galkyp galdy. – Dogan senden zyýat bolmaz.

Şeýdip, ikisi aýaga galyp, aýalaryny dilip, gan garyp elleşip, gujaklaşdylar. Şundan soň, Gökhun näme üçin kelle küýsäp gelenini Togrula aýan etdi.

• **Ilkinji duşuşyk**

Şuňkar guş men, haky saýrar dillerim...

Şo pursat Togrul mähetdel etmän, Zamahşar galasyna düşünişmäge ugrady ýigitleri bilen. 0 günler Abdylmälük han saparda gezip ýördi.

Altynjan gala seňerinden daşary baksa, aşakda bir degeneň ýigitler derwezeden girjek bolup gelýärler. “Öz-ä boluþlaryňz saltyklara meňzeş, arzuwlan arym – awum alnyma geldi öýdýän?!” diýip, Altynjan eňdi aşak. Serbazlary, kenizleri bilen dervezäni gaýym ýapyp, iki elini bykynyna tutup duruberdi.

– Biz talaçylyk üçin gelmedik. Biz Abdylmälük han bilen düşünişmäge geldik. Näme dervezäni ýapáňyz?

– Abdylmälük han häzir ýok. Siz oňa galanyň daşynda garaşyň.

– Dervezäni aç! – diýip, bir deşlek kişi elindäki ýatagany bilen Altynjana hemle atdy.

– İçerik goýberjek däl!

– Goýberersiň!

– Goýberman!

– Biz gowy niýet bilen geldik.

– Kim siz?!

– Biz kynyklar.

– Togrul saltyklymy?

– Hawa, hawa, Togrul saltykly.

– Senmi şol?!

– Kim bolamda saňa näme?! Ač dervezäni!

- Sen Togrulmy?
- Togruly näme etjek? Derwezäni aç!
- Ýok, ýok!
- «Derwezäni aç!» diýyän men saňa!
- Howla goýberjek däl!
- Goýberersiň! Ýatagany böwrüňden geçirererin – diýip, deşlek kişi gaty arkaýyn süründi. Elindäki ýataganyny Altynjanyň döşüne diredi. “Özün-ä bir daýanykly ýigit ekeniň, Togrulam sen bolsaň gerek” diýip, Altynjan hanjaryny çykaryp, çep eli bilen aýlap bir goýberdi welin, bokurdagyndan gan pöwdürlip çykan Batman atly ýigit şo ýerde jan berdi ýatyberdi. Yzdaky haşym Tahyr Batmany ýykmajak bolup, goltuklaberjek wagty Altynjan onuňam böwrüňden ýaňkynyň elinden gaňryp alan ýataganyny sokup çykardy. Bulam hyrkyldaý-hyrkyldaý jan tabşyrdy şo ýerde.

Bu bolanlary uzakdan synlan Togrul derwezäniň ýakynyna gelip haýran galdy.

A gyz, taşla eliňdäki hanjary.

Taşlamaýan. Erkek bolsaň, ýaragly wagtyň gel garşyma.

E-eý, byradarlar, eşidýäňizmi bu tulanyň diýyän sözlerini!?! Durşy bilen dogum-a bu. Birinji gezek görýärin men beýle dogumly urkaçyny. Biziň Tahyrymyz bilen Batmanymyzy öldürdi bu! Bu tula meniň kellämi almak islän gyz bolmaly! So gyzdyr!

- Bularýň içinde Togrul ýokmy?
- Hä, Altyn gyz, saňa Muhammet Togrulyň kellesi gerekmi?
- Gerek!
- Ynha, seniň ideglän kelläňi men elin getirdim. Al, şu gara kelle seniňki! Aýt, sen meniň kellämi alyp näme etmekçi? Ýassyk edinjekmi?
- Tepük etjek!
- Näme, näme?.. Tepük?
- Seniň küýze kelläň tepüge-de, güye-de ýarar öýdemok men.
- Hasan, Nasyr, eşidýärsiňizmi, meniň kelläm tepüge-de, güye-de ýarajak dälmiş – diýip, Togrul şyg-şyg edip güldi.
- Iliň halal gazanjyny talap ýaşandan ölen ýagşydyr. Entek siz päliňizden taparsyňyz. Ili agladyp, gan gusduryp, elindäki iň soňky töteginı zorluk bilen alyp, pälinden tapmadyk ýokdur.

Alamanyň soňy sakar dowzahdyr. Erkek bolsaň gel döwüşeli – diýdi.

Altynjan hanjaryny serkerdä urjak boldy welin, o bir tilsim ulanyp, gyzy başyndan aýlap-aýlap, honda zyňyp goýberdi. Altynjanyň jany bokurdagyna geldi. Herničik bir dyz galyp özünü dürsänden soň birden towsup, gamasyny salyp iberdi, Togrulyň döşi gyltyzrakgetdin dilnip gitdi. Altynjan bu beg häli ýykylar, şindi ýykylar diýip, ýere seredip garaşdy. Soň başyny galdyrsa, ýigit ganyny sarkdyryp dim-dik dur. Nökerler Altynjana topuldylar welin, Togrul eli bilen degmäň diýip ümledi. Bu gyzda özüne ýakynlyk duýdy. Ol uzyn gamçysyny başujunda aýlap-aýlap syddyryp goýberdi welin, Altynjan gamça dolanyp, Togrulyň gujagyna dolaýdy.

Biz geleşmäge gelipdik ahyry, gideli – diýip, nökerler howsala düşdi. Togrul olara rugsat berensoň, ýigitler jesetleri ýygnap gitdiler.

Togrul Altynjany honda zyňyp goýberdi-de, depesinden gamçyny inderip başlady. Altynjan sesini çykarman çydady.

Aýt gyz, mende näme aryň köýdi?

Altynjan “Ine, şunuň üçin” diýip baş keleme söz aýdar boldy, Togrulam jogabyny berdi:

Altynjan:

Aslym Güneş, ýanmak için gelip men,
Mähriban daýymyň gany bar sende.
Dünýä düşmän kä aglap, kä gülüp men,
Kalby ýaradaryň jany bar sende.

Togrul:

Aslym Deňiz, otlar görsem basar men,
Hiç adam oglunyň gany ýok mende.
Her işimde Haka gulak asar men,
Hiç adam oglunyň gany ýok mende.

Altynjan:

Mert kişiler Watan diýer, il diýer,

Namart ogly özüm diýer, pul diýer,
Gamly könlüm ganhoruň bil diýer,
Asly mert gerçegiň huny bar sende.

Togrul:

Il-gün halan imanlylaň biriýem,
Ýanyp duran iman bilen diriýem,
Geljek saltyk sultanlygnyň şiriýem,
Hiç adamyň nähak gany ýok mende.

Altynjan:

Tylla güzel, iki diliň bir ýaly,
Güman gelse, iman gider bir ýana,
Sözleriňde bir hakykat bar ýaly,
Belki, nähak ganyň yzy ýok sende.

Togrul:

Suňkar guş men, haky saýrar dillerim,
Hak sözli men, sarpa goýar illerim,
Nyşany men deňiz, derýa, silleriň,
Mährem dogan daýyň gany ýok mende.

Togrul Altynjanyň öňünde çöke düşüp, gözlerine bakyp:
Men seniň daýyňy öldürmedim. Ony meniň adymdan bir ilden çykan eden, bizi duşman etjek bolup – diýdi. Altynjan hem onuň ýalan sözlemejedigine ynandy, hemem hakyt çyn aşyk bolaýdy. Togrulam Altyngyr atly bedewini çagyryp, “Şu gyz göwnüne ýaraýarmy” diýdi welin, atam baş atdy.
O şo halat Abdylmälik han dolanyp geldi. Togruly tutup eltdiler. Ony dyza çökerip goýup, Altynjanyň eline gamçy berip, “Al indi häki urgular üçin aryň” diýdiler. Emmaki Altynjan ýakyn baryp, gamçyny galdyryp, Togrulyň gözlerine bakanda, ini gowşap gitdi ömründe birinji gezek. Hiç bogny ysmady. Hem hyjuwyna bäs gelmän, hem özüne düşebilmän, täze bir duýgudan ýaňa serhoş bolup, gamçyny zymdyryp goýberdi bir ýaňa. Şeýdip, ikisi biri-birine çyn aşyk bolaýdy.

• Gudaçylyk

Bägül gunçalarny seçeläp açar,
Biziň ýana güzel gyzlar gelende!

Kynyk begleriniň Musa begiň baş bolmagynda gudaçylyga gelşini bir görseňiz! Hatar-hatar begler, serkerdeler, nökerler... Hersi özüne ýaraş bir geýimde. Abdylmälik hanam özuniňkileri tolap öýden daş çykyp seredip dur bulara. Kynyklar sap-sap tutup, hiç gelip gutarmady asyl. Abdylmäligiň Musa bege garaşyp sabry suw boldy. Her gezek "Musa beg gelýär" diýip gygyrşanlarynda, bir ykjamlanyp alýar han. Ýöne her gezegem kynyklaryň bir mertebeli adamsy gelýär Musa bege derek. Abdylmälik gaharlanjak boldy. Sadranç müňbaşy bilen Altynjana gizligin aşyk bolup ýören Haldanam onuň gaharyna ýag guýdular.

Ahyrsoň, Ýabgu kelan Musa begiň özi gelip, hal-ýagdaý soraşyp, garyndaşlykdan söz açdy. Bular özara düşünişensoňlar, saltyklar Altynjany görermen boldular. Altynjanyň otagy tarapdan dowul, tebilleriň sesi ýaňlandy. "Altynjan gelýär" diýip gygyryşdylar. Sallanyp, sülmüräp, ýaşyl geýnen iki keniz bilen biri çykyp gaýtdy aňyrdan. Saltyklar čiňnerlişip bakdylar. Ýöne bu Altynjan däl-de, jorasy Balnäz ekeni. Yenede, deprek kernaýlar gümmürdedi. Indi göm-gök eşikli üç gyz gaýtdy. Saltyklar hümer bolup synladylar bu näzeninleri. Bulam Altynjan däl. Üçünji gezek "Altynjan gelýär" diýenlerinde, gyrmazy geýimli gyzlar gaýtdy. Ind-ä gyzy görendiris diýen saltyklar ýene aldandy. Indiki gezek deprek, surnaý, kernaýlar çalynmady. Dym-dyrslık boldy. Çigildem reňkli köýnekli, uzyn boýly, şa gupbaly bir gyzyň ýalňyz özi otagdan çykyp, birselleм buýsançly durdy-da, mähellä tarap uz basyp ýöräp ugrady. Onuň täsin owadan ýöräp gelşiniň özi entäk hiç ýerde eşidilmedik bir owadan sazdy. Altynjanyň adyny-owazasyny illerden eşidip ýören, bu günem ony gözleri bilen görensoň, juda tolgunmak tolgunan kynyk ozany çydap bilmän zamahşarly gyzlaryň üsti Altynjanyň waspyny ýetirdi:

*Bulutlar syrylar, gün nurun saçar,
Biziň ýana güzel gyzlar gelende.*

*Bägül gunçalaryny seçeläp açar,
Biziň ýana güzel gyzlar gelende.*

Edalydyr dähedemi-dessemi,
Ýetmiş ýerden ýyglan gülüň dessesi,
Hyýalyňa geler etsem-petsemiň,
Biziň ýana güzel gyzlar gelende.

Oguz gyzy edalydyr, arlydyr,
Synasy hasyllı, alma-narlydyr,
Başy garly, goýny gyzyl gorludyr,
Biziň ýana güzel gyzlar gelende.

Bir ozan men Togrul deýin hanym bar,
Gözellerde galan ýitig malym bar,
Gözel görsem gaýnap duran ganym bar,
Biziň ýana güzel gyzlar gelende.

Ömür aljyrap görmedigem bolsa, munça ünse birhili bolan Altynjan göni gelip, kakasyna uýala-uýala salam berdi. Saltyk gelinleri Altynjanyň daşyny galladylar. Abdylmälík hanam Musa bege garyndaşlyk açmaga razylyk berdi.

Şu pursatdan tä toýa çenli Altynjanyň özi özüniňki däl ýaly bolup ýördi. Wagtal-wagtal gaharyna bäs gelip bilmän, Gülyüzli kenizini öldür ýaly ýençdi. Gülyüzläm bir çete çykyp zarynlady: “Togrul-a, tizräk bir gelip, şu tulanyň myžžygyny çykaryp, zada ýaramaz ýaly edip, öz içiňäm, meniň içimäm sowadaý-a!”.

• **Zamahşar gjesi**

Yşkym gaýnar, gahrym joşar birbada,
Bile geldi nika bilen ajalym...

Yzmykşırde toýuň ysy ýaýrap ugrady. On düye gymmatbaha lagly-göwherdir jowahyrlar, her dürli şaý-sepler geldi. Aýratyn bir gapda Altynjan bilen Togrulyň söýgüsinden nyşan bolan ýowşan geldi. Birwagt Altynjan “Ýowşandan wysalyň ysy gelýär” diýipdi. Soň Togrulyň ynagy geldi. Altynjan Kalbyna, Balnäz

joralaryny üýşürip, iň ökde üç sany tikińčä bir gjäniň içinde köýnek tikdirdi. Altynjanyň ejesi Hajar hatyn guda garyndaşlaryň ýanynda samaklabermez ýaly Gülyüzli bilen şertleşdi. Eger toý gutaraýynça dymyp gezse, Hajar hatyn Gülyüzliniň agzyny dolduryp tylla berer. Gülyüzli başda begenip razy boldy, soň welin, şeýlebir ökündi, içini it ýyrtdy: "Mekir mekejin, monjugyň çüýresin" diýip. Islän wagtyň islän zadyň gepläp ýörmegiň özem uly bagt ekeni.

Üç sany kejebeli pil, hatar-hatar düýeler, bedew atlar bilen şowhun, dabara bolup gelnaljy geldi. Altynjany algöter edip piliň kejebesinde alyp barýarkalar, Togrulyň gelnejeleri Altynjanyň hähine-mähine bakman köýnegini çykaryp, aşagyndan kürtekçe geýdirdiler. "Däp-dessurlary nebela" diýip, içini hümledip otyr Altynjan. Gelnaljy Zamahşaryň golaýynda saltyklaryň düslän ýerinde aýak çekdi. Altynjany ak öýüň öňüne getirdiler.

Üýsen mähelläniň içinden degenek ýigitler "Ärine çydarmyka bu gelin?!" diýsip degişdiler: "Öz-ä ýaman ejiz görünýär. Hany, gaýratyň görkez Togrul?!". Togrul dürre gamçysy bilen Altynjanyň ýagyrnysyna çalarak getdin sugşuryp aldy. Mähelläniň gohy artyp gitdi: "Aý, munyň-a, siňek kowança-da bolmady, eýýämden eliň sandyraýamy, Togrul, aý, aýal diýeniň men diýen ärlerem mugyra getiriberýä-dä...". Togrul gazaba münüp gelinligini şeýlebir ýençdi. Herhal hälki içinden geýen kürtügi Altynjanyň yzasyny ýeňletdi.

Ýene-de nijeme däp-dessurlary ýerine ýetirip, "Gelin" sazyny çalyp, raks oýnap, ahyrsoň, gelni gerdege saldylar. Ýigitler tarapyndan içerik zyňlyp goýberilen Togrulam ilki Altynjana "Dyza çök" diýdi. Ertirden bularyň urgularyna, teýeneli geplerine dym gahary gelen täze gelin lal-jim oturyberdi oturan ýerinde.

Bolmajagyny aňan Togrulam eşigini çykaryp, ýatyberdi çymylganlaryň içinde.

Altynjanym, gel, hany gujagyma.

Gel diýilýär-how.

Hereket ýok.

Altynjan-a.

Hereket ýok.

Togrul ýuwaşlyk bilen gelniň elinden çekdi. Gyz sarsmadam. Gatyrak çekip bagyrtlajak boldy welin, Altynjan towsup, çymylganyň o çetine düşdi. Togrul “Be, be” diýip gelniň üstüne towusyp, bagyrtlajak boldy, olam garşylyk baryny görkezdi, aý, garaz, garader boldy ikisem. Dym-gyzyl bolan Togrul:

Altynjan, munça gaty ses etme – diýip, täze gelniň agzyny eli bilen ýapdy. Bu mahal Togrul ýaşlyk hyjuwyna dolanyp gelipdi, jamug hyrujy öwç alypdy: köňli küşatdy, göçgünlidi...

Ýöne sesler ýatman, tersine, barha köpeldi. Asyl, aýal-gyzlaryň sesleri çadyryň daşyndan gelýän ekeni, “Waý, dat, Şämälik cozdy üstümize?!” diýip. Hemme erkekler serhoş bolup ýatan mahaly içi ýanyp duran Altynjana öýlenip bilmänsoň, içi ýanyp ýören, ejesi tarapyndan gep bary içirilen Jendiň häkimi Şämälik bulary güpbasdy eden ekeni. Başlandy bir gyrlyşyk.

Togrul eline ilen zady geýnip daşaryk ylgap çykdy. Iýjek bolup agyz uran aw etini aldyran ýolbars ýaly ur, ýenç, ýyk, bas, sanç... Şo garaňkylykda, şo başagaýlykda bir sekunt durup, Altynjany gözledi. Görse, Altynjan beýle ýanynda özündenem beter döwüşip ýör. Il-gün diýip gylyç urýan gelnine göwni daşan, ilkinji gijesiniň harama çykaranlara gahry joşan Togrul bir aýdym aýdar boldy:

*Yşkym gaýnar, gahrym joşar birbada,
Birden geldi nika bilen ajalym.
Heý bir rahat gün barmyka dünýäde,
Birden geldi nika bilen ajalym.*

Dünýä bir ince bil görmegeý gelin,
Dodagyndan sorsaň, goparar diliň,
Bir küýzede hem ýasaýyış, hem ölüm,
Bile geldi nika bilen ajalym.

Bir başa bir ölüm, çykmaň ýoluma,
Bakmaň toýda joşan humar halyma,
Indi galaryn kän duşmanyň ganyna,
Bile geldi nika bilen ajalym.

Togrul gördü Tylla gyzyň döwşünü,
Duşmanlaryň yzlaryndan kowşuny,
Ysy geldi gyzgan bilen ýowşanyň,
Bile geldi nika bilen ajalym.

Hanha, bir gulam Togrulyň arka tarapyndan barmakçy bolýar. Togrul ýeňseden gelýän gulamy ýa görenok, ýa onuň özüne ýakyn gelerine garaşýar. Altynjan ýüregi ýarylan ýaly bolup, ýatagandyr hanjary bilen gulama bakan ylgady, sekiz-on ädim aralykdan gulamy nyşanlap, hanjaryny bat bilen atdy welin, Togrulyň gulagynyň duşundan wazyrdap geçip, gulamyň maňlaýynyň ortaarasyndan çümdi. Togrul nämäniň-nämedigine düşünmedi:

- Nämä etdiň ony? Men onuň ýakynyma gelerine garaşyp durun-a.
- Gören dälsiň öýtdüm.
- Allatagala maňa dört göz beripdir: ýeňsämde-de iki gözüm bar meniň!

Bu gije agyr gije boldy. Duýdansyz üstüni basdyran saltyklaryň öleni öldi, galany gaçdy. Daňdan başga mekanda özlerini dürsäp, hasap ýöretseler, zamahşarlylaryň üç ýüzden gowragy, saltyklaryň sekiz müň adamsy öldürilip, baş ýüz sanysy gul bazarda satyldy. Aradan çykanlaryň içinde Altynjanyň kyblasy Abdylmälik han hem, käbesi Hajar hatyn hem bardy, injigi Abylam dardan asylypdy. Ýöne bu hakykaty Altynjandan gizlediler birbada. Bu aýylganç waka 1034-nji ýylda boldy. Taryhçylar o gjä “Zamahşar gijesi” diýip at goýdular.

• **Galkynyş**

Düýp sultanlyk gurýançalar saltyklar üç gezek agyr ýeňildiler: birinjisi, Aly patyşa bilen oňuşman, Ýaňkentden Jende gaýtdylar, ikinjisi, garahan türkmenleriniň patyşasy Alytegin bilen darkaş gurup, Jentden Horezmine gaçdylar, üçünjisi, Aly patyşanyň ogly Şämäligiň Zamahşarda eden gyrgynçylygyndan soň, Paraw, Nusaý, Abywert sebitlerini ýurt tutundylar.

Bu ýerde-de olara dynçlyk nesip etmedi.

Mahmyt Gaznaly aradan çykansoň, ýerine geçen ogly Masudy ýerli häkimler “Saltyklary ýok etmeseň, olar seni ýok eder” diýip gyzdyrdylar. Ýogsam, saltyk pahyrlar “Zamahşar gijesinde”

münlerçe adamlaryny, mallaryny, emlæklerini taladyp, ýaňy bir özüne gelipdiler. Soltan Masut olary bu ýerlerdenem gaçyrjak bolup, agyr salgytlar saldy.

Bir gezek Togrul, Çagry begler Musa begiň ýanyna Parawa gitdiler. Şonda gelen bundarlara şo günler ýaraman ýören Ybraýym Ynal “Size berer ýaly bir hepbämizem ýok häzir” diýdi. Bundarlar oňa gulak asman talap bilen zatlaryny talap, saltyklaryň men diýen adamlaryndan on iki sanysyny, şolaryň hatarynda Ybraýym ynaly, Tümen daýynyň ogly, Altynjanyň ogulliygy Anuşirwany hem ýesir alyp gitdiler. Her kim Altynjana ýapyşdy “Ar alaly, ýesirleri halas edeli” diýşip. Öňki Altynjan bolan bolsa birwagt at salardy welin, indi Altynjan hatyn döwlet derejesinde pikir edýär. Bundarlara azar berilse, sultan Masudyň soltanatyna garşıy gidildigi boljak.

Ýöne bolmady. Ahyrsoň, Altynjan ýigitleri bilen olaryň yzyndan ýetdi, bundarlary öldürdi we ýesirleri halas etdi. Bundarlaryň ýolbaşçysynyň meýdini Nyşapuryň häkimine ugratdylar. Altynjan daýzasyna buýsanan Anuşirwan tolgunmak tolgundy.

Dolanyp gelenlerinde, bulary ýüzlerinden gar ýagýan saltyk begleri garşylady. Altynjan dagy saltyklary sultan Masudyň gürzüsiniň astyna iteläpdi ahyry. Indi garaşyber haçan soltanyň sili üstümizi basar diýip. Ýöne hemmeler, men diýen saltyk serdarlarım Altynjana haýran galyp bakardylar. Saltyklar bilmeýärdi – Alla bilyärdi: bu pajyga saltyklaryň bir beýik soltanlygy döretmeginiň başydy. Şersiz haýır ýok.

• **Iłkinji ýeňis**

Tümlükler böwsülip, nur bolar gider..

Soltan Masut mähetdel etmedi. Onuň bellän serkerdesi Salar Begdogdy on ýedi müň goşun bilen saltyklaryň üstüne gaýtdy. Saltyklarda bary-ýogy üç müň atly bardy.

Salar Begdogdy diýeniň söweşlere gatnaşyp, uly ýeňişleri gazanan, döwletiň öňünde hyzmat baryny bitiren, ýone öz-özüne aşa göwni ýetýän, iki aýagynyň arasynda şar bar ýaly, apaň-apaň basyp ýoreýän, apaň-apaňam gürleyän, özünden ejizi görse,

gomalyp, güýçlä duşsa, eňilip durýan, azajyk akylyny akyldaryňky ýaly görkezmäge çalyşýan, öwünmekden, özünü öwdürmekden uçursyz lezzet alýan bir pyýadady.

Bu howdan ýaňa saltyklara howsala düşdi. Olaryň Sowmagy atly müneçjimi bardy. Togrul beg bilen Çagry beg Sowmagyny çagyryp pal atdyrdylar gjäniň ýary. Altynjanam jorasy, il içinde adygan uzyn boýly, ince billi, sülgün ýaly owadan ýaş gyz Parawbibini çagyryp, Sowmagynyň ýanyna goşdy. Togrul beg: Eý, Sowmagy, sen Zamahşar gijesini bildiň, ýöne göni aýtman, "agyr silterlenme" bar diýdiň. Bu gezek gönüläp aýt, biz bir türkmen-ä! Türkmene türkilemeseň düşmez.

Sowmagy ýyldyzlara bakdy, Paraw bibi aýasyna, ikisi bir ümlesdiler. Sowmagy tolgunmak tolgundy görýän zatlaryna joşup. Hany, Sowmagy, aýdyp otur – diýip, Çagry beg gyssady. Sowmagy gazma dutary alyp, baş keleme sözlär boldy:

Arşa çykdym ýyldyzlardan ýol ýasap,
Tümlükler böwsülip, nur bolar gider.
Bir aýy, bir süýji, eşret hem azap,
Bir gara bir aga ýar bolar gider.

Bu dünýä bir synag – oýny, ýoly kän,
Her haýyrda nije şeýtan oýny kän,
Sowmagy hak diýer, haka gaýgy kän,
Myrryh size şorat-şan bolar gider.

Togrul beg:

Aý, byla ýene güm-sampyň jeňeline urdurdy, yzyny özäm tapmyýa! – diýip nägile bolup, Paraw bibä umydygär bakdy.

Paraw bibi:

Wah, begin, pal düzzüm oýny däl-dä, biz çak edýäs, Alla hak edýär! – diýip, sag aýasy bilen çep aýasyna bile bakyp, çyzyklardan çen tutup, Sowmagynyň sözünü dowam etdi:

Barça zadyň eýesi sen Biribar,
Mäne babaň patasynyň zory bar,
Her iş kylsaň, garap duran biri bar,
Begin ýeňişleriň kän bolar gider.

Paraw bibi garaw bilen ýaşlydyr,
Biçäreler üçin gözü ýaşlydyr,
Gybata ynansaň, beçäň ýaş gider,
Ömrüň Göroglyga ýol bolar gider.

Beg: – Uýam, Paraw bibim, hoş habaryň-a düşnükli welin, Mäne diýdiň, gybat diýdiň, beçe diýdiň, bular näme? – diýip sorady.
Paraw bibi: – Wah, beg agam, bizem bir başy ölümlı bende, hemme hyýalyňa gelip-geçenleri aýan-açyk bilip bilemezok. Özümem daga-daşa siňip gitjegim ýaly bolup dur. Abywertde Haka aşyk Mäne babanyň ýedi ýyl bări size garaşýandygy bolsa aýan görünýär.

Şundan soň Çagry, Togrul begler Abywerdiň Mäne galasyna baryp, Mäne babanyň huzurynda dyza çökdüler. Yüzünden nur ýagýan keramat eýesi Mäne baba ap-ak geýnip, uçjak guw ýaly, töweregine ýagtylyk salyp otyr.

Babam, Mäne! Sogabymyz kän, sogabymyzdan günämiz kän!
Derdimizi döksek kabul eýlärmiň?

Ogullarym! Dünýäde bigünä barmy?
Bizi üwäp gitjek batharazmyň, gel!
Kapyrmyn, gäwürmiň, butparazmyň, gel!
Gapymyzy ýel açyp, ýel ýapmasyn,
Tobany müň otlan otparazmyň, gel!

Çagry, Togrul begler dertlerini dökdüler:
Bi giden halk zalyň soltan Masudyň agyr salgylaryndan hunaba ýuwudýar. Soltan saltyklary şu uly ene Zemine sygdyrmajak bolýar. Biz nirä gaçsak, ol yzymyzda. Garşylyk görkezeli diýsek, kuwwatymyz az. Depginiň astynda ýitip ýok bolup gitmelimi ýa-da “ýa kepen, ýa gylyç” däbine eýermelimi?!
Mäne baba uludan dem aldy:

Dert barmydyr, bardyr onuň dermany,
Yşk bardyr jananasy – gurbany.
Demsaýyn üýtgeýär jahanyň taby,
Bardyr aýlanmaga berýän permany.

Her bir kynçylygyň aňyrsynda rehmet bardyr, ruhuňzy belent tutuň! İşleriňiz ugruna bolar! Allah gara güýjüň tarapynda däldir, Allah adalatyň, ejiziň, mätäjiň tarapyndadır. Alla sizlik bolsa, dünýäniň ähli güýji-kuwwaty jemlenip gelse-de, öňüňize böwet bolup bilmez. Imanym çäksizdir, doga-dilegim sizlikdir!

Minnet çekmezligi Hakdan dilegin,
Aýagna toz bolup, her bir telegiň,
Doga bilen işimiz ýol almasa,
Üç talagyn biýrin çarhypelegiň.

Gelejek sizlikdir ogullarym! Yöne aladaňyz halk, daýanhyňz adalat bolsun!

Şalyk näme? Barçaň gedasy bolmak,
Özüňden geç, il-gün pidasy bolmak...

Omyň diýdik, ogullarym! Alla ýaryňz! Olar güýje daýanar, siz akyla, adalata daýanyň! Ine, bu monjugam gelnimiz Altynjana bergil, ol seniň döwletiňiň hamyrmaýasydyr.

• Ak patanyň kuwwaty

Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde...

Mäne babanyň ak patasyndan ruhlanan saltyklar sanlarynyň juda azdygy üçin hile-mekirlige ýüz urdular, bar baýlygyny alyp, ymgyr çöle gaçan boldular. Göhi tutan Begdogdam kowdy yzlaryndan. Saltyklaryň az bölegini gabap derbi-dagyn eden Begdogdy balagna sygman, soltan Masuda hat ýazdy "Saltyklar diýeniňiň elli müň goşunyny çym-pytrak etdik, näme serpaýyň bolsa taýynlaber" diýip. Soňam başladylar bir şagal meslige talan zatlaryny iýip-içip. Saltyklar arabalara şerap baryny yükläpdi. Begdogdydan başlap, iň soňky garawuluna çenli gaznalylaryň bary serhoş boldy. So pursatam saltyklar cozup, olary birbaşdan gyryp başladylar.

Arap içse, Begdogdynyň gözüne hemme zat gelin-gyz bolup görnerdi. Öz serkerdelerini, nökerlerini basalap, nebsini

gandyryp ýör, ol pahyrlaram gorkusyna garşylyk görkezip bilenok. Bu pärazan saltyk esgerlerine, serkerdelerine “Ynha, bir owadan gelin-gyzlar geldi” diýip topuldy. Öldir ýaly urup, gelin-gyzy gözüne görkezdiler. Ýone çawuşlary ony aldap-ogşap, söweş meýdanyndan alyp gaçdylar. Baryp Masut soltanyň öňünde çök düşüp aglady.

Togrul beg gaznalylardan galan bihasap kän oljany synlap ýörşüne serkerdeleriň öz arasynda Altynjanyň edil möjek kimin söweşendigi baradaky gürrüňini ýygy-ýygydan eşitdi.

• Perzent

Köpelmek, örñemek ol Hakyň parzy...

Günleriň bir günü Altynjanyň boluşlary üýtgaþerdi. Togrul bege “Seniň şahyn elguşuňy iýesim gelýär” diýdi, “Bürgüdiň ýüregini iýesim gelýär» diýdi. Ýeke-ýeke oturmany çykardy. Togrulam bir tünt türkmen erkegi, gönüläp aýdaňda, zordan düşünýär. Bir gün gelse, ýene Altynjan yüzünü sortduryp otyr.

How, Altynjan, saňa näme bolýar soňky döwürler?

Aýtdylar ahyr saňa.

Kim, näme aýdanmyş maňa?

Paraw bibi aýtdy.

Togrul beg gezi uzaldyp oturman, Paraw bibini çagyrdy.

Paraw gyz, sen maňa o gün näme duýdurdyň?

Paraw bibi elleriniň aýalaryna bakdy.

Wah, begin, men saňa “Perzendiň bolar, şazada dünýä iner” diýdim ahyry.

Baýbo-ow, begin bagt guşy pasyrdap asmana göterildi. “Kime döwlet guşy gonsa, uçar her ýana ganatsyz” diýlişi ýaly, ganatsyz uçup ýör bi, hem Paraw gyzdan hoşhal bolup, şu aýdymy aýdýar gaýyp ýörşüne.

Indi ýaşar babam Saltygyň ady,

Dilleriňe doneýin seniň, Paraw gyz.

Hiç duşman saklamaz türkmeniň badyn,

Illeriňe doneýin seniň, Paraw gyz.

Köpelmek, örñemek bir Hakyň parzy,

Hak bermese, kime edersen arzy,
Günden joşar boldy ýüregmiň deňzi,
Ýollarňa doneýin seniň, Paraw gyz.

Gussalarma, gaýgylarma gar ýagdy,
Öýumiň törüne täze nur ýagdy,
Oguz çolün güle beslär ýaz ýagşy,
Çöllerňe doneýin seniň, Paraw gyz.

Şazadadyr sultanatyň geljegi,
Deňiz begi, oguzlaryň gerçegi,
Togrul aýdar, gysga ömrüň ölçegi,
Ellerňe doneýin seniň, Paraw gyz.

Togrul beg:

Aç, Paraw gyz, agzyň! – diýdi.

Saltyklaryň däbinden bihabar Paraw gyz Altynjana bakdy. Altynjanam "Aç" diýdi. Togrul beg Paraw bibiniň agzyna tylla dirhemleri guýup başlady, emma ol dört dirhem bilen dolaýdy. Birwagt Haldan bilen Gülyüzliniň agzyna ýigrimi baş dirhem sygypdy. Symrugguş ýaly owadan, salykatly Paraw bibi eda bilen ýerinden turup, hoşlaşyp obasyna ugrady. Jan jorasynyn yzyndan garap duran Altynjanyň, näme üçindir, ýüregi jigläp gitdi.

Emma Paraw bibi altyn-kümüşiň adamy däldi. Oňa bir keç ykbal garaşýan ekeni. Gürgen welaýatynyň Baklanjar diýen häkimi bardy. Ol pyssy-pjurlyk baryny edip, özüne howandarlyk eden öňki patışany öldürrip, sultan Masudyň ugunu ýekeläp, oňa gyzyny berip, tagta geçipdi. Saltyklar bilenem arany sazlasy gelýärdi.

Ine, şol betglylygyň küýüne ýene bir bethyýal geldi. Ol Parawbibä öýlenip, bir okda iki towşan urmak isledi. Ýene-de, mekir hilesini ulanyp, Togrul beg bu ýerlerden gidensoň, Parawyň ilateyna uly-uly sadakalar berdi, üç ýüz altmyş kişilik mata, gymmatbaha şay-sepler sowgat etdi. Soňam maksadyny aýtdy. Emma Paraw bibi: "Ölerin, ganhoruň gujagyna girmen" diýip gaçdy. Bakalanjar kowdy. Paraw bibi atyny daga tarap öwürdi. Bu zalymam atylalary bilen şeýtdi. Paraw bibi atdan düşüp, ýokary dyrmaşyp başlady. Bularam ýetip gelýär. Edil

dagyň ortam bilinde Parawbibi bir dileg etdi. “Ýa-ha, garybyň, pakyryň, naçaryň ýalňyz hossary Biribar! Meni bu ganhordan halas et”. Dag elhenç güwledi, soňam göwsüni açdy. Parawbibi dagyň göwsüne girip gitdi. Onuň daga giren ýerine zyýarat ederin diýseňiz, Balkan daglaryna baryň, Aşgabatdan Balkanabada barýarkaňyz, Gyzylarbatdan geceňizsoň, ýoluň çep tarapynda uzakdan görnüp durandyr.

© Baýram AKATOW. Powestler